

2. FUNKCIJE DRŽAVE CRNE GORE U OBLASTI EKONOMIJE I FINANSIJA U NAREDNIM DECENIJAMA – *Ekspertska vizija* –

*Saša Popović**

Sažetak: Ovaj rad predstavlja ličnu viziju ekonomske i finansijske budućnosti Crne Gore u kontekstu globalnih ekonomskih i socijalnih trendova, s posebnim osvrtom na ulogu i ciljeve države Crne Gore. Svaki pokušaj modeliranja ekonomske stvarnosti, u namjeri da se što preciznije izrazi buduće stanje sistema, povećava kompleksnost modela, smanjuje uvid u njegovu strukturu i funkcionisanje, a time model gubi saznavnu vrijednost. Štaviše, vizija je upravo onaj imaginativni proces koji se bavi nepoznatim i koji karakteriše napor da se raskine s očiglednim, vidljivim, mjerljivim i faktičkim u namjeri da se postave najveći nivoi težnje ka budućem razvoju. Stoga, nemam namjeru da se značajnije bavim prošlošću ili aktuelnim stanjem u ekonomiji Crne Gore, osim ukoliko neki faktori direktno ne utiču na kreiranje predstave o njoj ekonomiji u vremenu koje dolazi. Namjera je da ponudim viziju ekonomskog sistema Crne Gore s aspekta njenih punih potencijala u kontekstu dugoročnih globalnih trendova.

Ključne riječi: *vizija, funkcije države, Crna Gora, ekonomija, finansije*

Abstract: The Roles of the State of Montenegro in the Economic and Financial Domains in the Near Decades as Influenced by the Key Global Development Trends: Montenegro's Issues, Directions, and Goals – An Expert Vision. This is a personal vision of the Montenegrin economic and financial future in the context of global economic and social trends with special focus on the roles and goals of the State of Montenegro. Every intent to transfer reality into econometric models, in order to express future state of the system, increases model complexity, lessens visibility of its structure and functioning, which, in turns, looses cognitive value. And yet, vision is exactly that imaginative process which works with the unknown and is marked by the courage to break away from the obvious, the visible, the measurable, and the factual for the sake of setting highest markers of aspiration for the future development. Thus, I do not intend to deal here with past and current economic conditions of Montenegrin economy, unless I find some factors so prevalent and engrained as to unavoidably carry over into the future of the Montenegrin economy. Rather, I want to offer a

* Dr Saša Popović, Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

vision of the Montenegrin economic system in the fullness of its potential within the context of the global long-term trends.

Key words: *vision, roles of the state, Montenegro, economy, finance*

2. 1. UVOD

Svaka vizija nosi opasnost pogrešne percepcije budućnosti, ali nas, s druge strane, podstiče da razvijamo sposobnost strateškog razmišljanja, koje ima izuzetnu egzistencijalnu vrijednost za čovjeka. Napor da vizionarski mislimo jeste pokušaj da učestvujemo u budućnosti. To je svojevrsan misaoni eksperiment kojim se testira izdržljivost preovlađujućih ideja i trendova iz sadašnjosti. Vizije, po prirodi stvari, ne sadrže greške jer predstavljaju refleksiju stvarnosti u duhu posmatrača i nose pečat njegovog osjećaja budućnosti. Ono što nam se prikazuje kao vizionarska greška jeste *ex post* saznanje da se vizija razlikuje od konačnog ishoda, čija je razvojna putanja u onnipotentnom svijetu krenula drugačijim pravcem od pretpostavljenog. Po red toga, misliti u kategorijama kalendarskog vremena takođe može biti uzrok slabe vizije, zbog parcijalnog posmatranja i nedovoljnog uvida u stvarne dimenzije ideja koje karakterišu sadašnji trenutak jer, kao što opominje Amartja Sen, „kretanje ideja se ne mjeri jedinicama kao što su vjekovi ... niti se nužno vjekovi mogu definisati na način na koji kalendari grupišu godine – od 00 do 99”.¹ Prema tome, vizionarsko vrijeme nije kalendarski omeđeno, niti je cilj vizije da bude replika proročanstvu.

S obzirom na to da je projekcija budućeg stanja ekonomskog i finansijskog sistema rezultanta mnogo faktora: prirodnih, društvenih i političkih, „ovdje nas potreba za jasnim razlikovanjem pojmova nagoni na uočavanje razlika, a tamo gdje su razlike tamo su razvođa svijeta, tamo su mjesta gdje treba zastati i razmisliti”.² Zapravo, moraju se uvažiti analitičke metode na koje ukazuje Fransoa Peru³ tvrdnjom da „razlikovanje između ‘ekonomskog’ i ‘društvenog’ pretpostavlja da ekonomsko može biti jasno odvojeno od društvenog”. Odnos društvenog i ekonomskog, prema mišljenju Perua, mijenjao se kroz istoriju jednostavno zato što su „ekonomske strukture usko povezane s mentalnim i društvenim strukturama grupa u organizovanom društvu: između prvih i drugih postoje recipročne interakcije”.⁴ Tako svaki pokušaj modeliranja ekonomske stvarnosti, u namjeri da se što preciznije izrazi buduće stanje sistema, povećava kompleksnost modela, smanjuje uvid u njegovu strukturu i funkcionisanje, a time model gubi saznajnu vrijednost.

Nemam namjeru da iznijete ideje opterećujem statističkim podacima, niti da se značajnije bavim prošlošću ili aktuelnim stanjem u ekonomiji Crne Gore, osim ukoliko neki faktori direktno ne utiču na kreiranje predstave o njenoj ekonomiji u vremenu koje dolazi. Takođe, sintezu moje vizije Crne Gore u ovom radu navodim ne-

¹ Sen, 1.

² Popović, „Creative Industries, Creative Economy and Knowledge Economy: The Holy Trinity of a New Economic Growth Paradigm”, 173.

³ Peru, 42.

⁴ *Ibidem*, 30.

zavisno od aktuelnih i budućih političkih struktura koje će upravljati njenim razvojem u doglednoj budućnosti, iako je to pitanje taktički relevantno. Ovdje će kontemplativnim metodom biti tretirani savremeni pravci i problemi koji na globalnom i lokalnom nivou imaju karakter duguročnih. Namjera je da se projektuje Crna Gora u kontekstu tih trendova.

Ovaj pogled na budućnost Crne Gore nastaje u uslovima kada još uvijek nije izvještavan trenutak izlaska iz globalne ekonomske krize nastale 2008. godine, niti je izvršena pouzdana procjena njenih negativnih efekata.⁵ Bez obzira na sve navedeno, trenutno stanje nije dobra polazna osnova za percipiranje budućnosti jer ono što se naziva krizom je poremećaj dužih, normalnih uslova poslovanja, koji uvijek duže traju od kriza i njihovih posljedica. I kada razmišljamo o dostignutom stepenu društvenog i privrednog razvoja Crne Gore ili o negativnim aspektima savremenog crnogorskog društva, nemamo pravo da gubimo optimizam jer je u njemu skriveno sjeme inicijativnosti.

2. 2. ŠEST GLOBALNIH TRENDOVA, POKRETAČA PROMJENA

Mnogo je institucija koje se bave predviđanjem globalnih trendova. Ova predviđanja najčešće se vrše na bazi naučnih metoda za političke, ekonomske, bezbjednosne, vojne i druge potrebe. Među pojedincima koji su izgradili globalni autoritet u pogledu futurologije posebno je istaknut Rej Hamond. U svojoj posljednjoj knjizi *The World in 2030* Hamond naglašava da zadatak futurologa nije da predvidi specifični događaj u budućnosti, već da na sistematski način identifikuje i predviđa aktuelne trendove i njihov razvoj koji će vjerovatno uticati na našu budućnost.

Prema mišljenju Hamonda,⁶ postoji šest glavnih pokretača promjena koji će određivati sliku svijeta u budućnosti:

1. eksplozija svjetske populacije i nestabilna socijalna demografija;
2. klimatske promjene i životno okruženje;
3. energetska kriza koja se nazire;
4. širenje globalizacije;
5. eksponencijalni tehnološki razvoj;
6. prevencija bolesti i produženje životnog vijeka ljudi.

Pored navedenih i mnogo drugih faktora uticaće na život globalne zajednice u prvom kvartalu ovog vijeka. Međutim, ovih šest trendova do sada su se pokazali kao najvažniji pokretači promjena.

Slijedi kratak osvrt na svaki od ovih šest globalnih trendova, bez namjere da se oni dokumentuju podacima i primjerima iz različitih izvora.

2. 2. 1. EKSPLOZIJA SVJETSKE POPULACIJE

Svijet je, po mišljenju mnogih analitičara, već prenaseljen. Ono što se čini najočiglednijom posljedicom prenaseljenosti savremenog svijeta jeste činjenica da svjet-

⁵ Rad je predat Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti polovinom novembra 2009. godine.

⁶ Hammond, 13.

ska populacija raste po godišnjoj stopi od 1,18%. Sve više ljudi konkuriše za sve manje neobnovljivih resursa – ekonomski zakoni jačaju. Svjetska populacija danas broji skoro 7 milijardi ljudi. Prema konzervativnoj projekciji *United Nations Population Division*, do kraja 2030. godine broj stanovnika u svijetu iznosiće preko 8 milijardi, a sredinom ovog vijeka najmanje 9 milijardi.

Eksplוזija svjetske populacije predstavljaće problem skoro svim zemljama svijeta u godinama koje dolaze. Ona društvu i donosiocima odluka nameće ozbiljne zahtjeve u pogledu obezbjeđenja hrane, vode, prostora, zdravstvene i socijalne zaštite, zaposlenja i uslova za prosperitet. Međutim, kvantitativne promjene nijesu jedine koje imaju ozbiljne socioekonomske posljedice. Tu je i čitav niz kvalitativnih faktora kao što su starenje svjetske populacije usljed relativnog smanjenja stopa prirodnog priraštaja (prirodno kretanje stanovništva) i povećani obim migracija stanovništva (mehaničko kretanje stanovništva) na svim nivoima posmatranja. Ovaj trend će, pored promjena u životnim navikama ljudi, dovesti i do pritiska na životno okruženje, u namjeri da se populaciji koja dolazi stvore odgovarajući uslovi za život.

2. 2. 2. KLIMATSKE PROMJENE I ŽIVOTNO OKRUŽENJE

Klimatske promjene su posljednjih decenija najozbiljnije skrenule pažnju svjetske naučne i opšte javnosti. Istina, još uvijek ima pokušaja da se ospori antropogeni karakter tih promjena, a njihova dramatičnost nastoji se objasniti prirodnim slijedom klimatskih faza. Međutim, iako pozivanje na prirodnost ovih promjena ima zanemarljiv broj pristalica, ono ipak, čini se neopravdano, odvrća pažnju svjetske javnosti od sopstvene odgovornosti za takvo stanje. Veoma otežavajuću okolnost za preciznije predviđanje predstavlja „efekat zadržke” u apsorpciji toplote od strane atmosfere. Potrebne su oko tri decenije da gornji slojevi okeana apsorbuju toplotu, a čitavi vijekovi da toplotu apsorbuju njihovi donji slojevi. Hamond u svojoj knjizi citira zaključke australskog naučnika Tima Flaneriya, koji kaže da okeani danas reaguju na gasove koje smo 1970-ih godina ispumpali u atmosferu. Ovo dalje znači, zaključuje Flaneri, da će okeani 2030. godine apsorbovati toplotu koju ovih godina stvaramo nekontrolisanim ispuštanjem gasova u atmosferu. Ovaj zaključak izdvajam zbog njegovog direktnog upozorenja da ono što činimo danas, iako nije trenutno vidljivo, ostavlja dalekosežne posljedice po generacije koje dolaze. To međugeneracijsko nerazumijevanje uzrok je mnogih konflikata savremenog čovječanstva.

2. 2. 3. ENERGETSKA KRIZA KOJA SE NAZIRE

Ne samo zbog toga što lagano ostaje bez fosilnih goriva već i zbog ozbiljnog zagađenja atmosfere njihovim korišćenjem, čovječanstvo je prinuđeno da istražuje alternativne oblike energije. Ukoliko ne obezbijedi adekvatnu zamjenu fosilnim gorivima, relativno brzo će se suočiti s energetskom krizom. Tehnološka rješenja pomažu da se savremena upotreba energije po jedinici snage smanjuje, ali sve veće čovjekove potrebe podrazumijevaju sve veći broj različitih potrošača energije. Prethodno pomenuti trendovi, posebno onaj koji se odnosi na ubrzani rast svjetske populacije, uslovljavaju veoma velike potrebe za energijom kao osloncem razvoja. Zato ra-

stuće potrebe za energijom uzrokuju energetske i opštedruštvene krize, koje u uslovima globalizacije predstavljaju opštu opasnost po sve države svijeta pojedinačno.

2. 2. 4. ŠIRENJE GLOBALIZACIJE

Slično problemu globalnog zagrijavanja, globalizacija ekonomskih aktivnosti, kao opšti trend, takođe ima svoje protivnike i svoje promotere. Ono što se nameće kao neosporna činjenica jeste da se i jedni i drugi mijenjaju pod uticajem globalizacije, bez obzira na to da li globalizaciju opravdavaju ili ne. Jedan od ekstrema u shvatanju globalizacije kao megatrenda jeste uvjerenje da globalizacija predstavljala globalni oblik eksploatacije siromašnih od strane bogatih. Dijametralno suprotan stav jeste da je globalizacija proces koji značajno doprinosi smanjenju siromaštva i uspostavljanju globalnog mira. U okviru ovog trenda najdominantniji faktor jeste liberalizacija svjetske trgovine. Ekspertize Svjetske banke ukazuju na to da bi globalizacija mogla da ubrza rast prosječnih prihoda u narednih 25 godina, u odnosu na onaj ostvaren u periodu 1980–2005. Centralnu ulogu u takvim okolnostima odigraće zemlje u razvoju, posebno Brazil, Rusija, Indija i Kina (BRIK zemlje). Međutim, kako su prethodno navedeni globalni trendovi uzajamno uslovljeni, ukoliko se globalizacijom ne bude upravljalo na odgovarajući način, ona može dovesti do porasta nasilja usljed nejednakosti u raspodjeli prihoda i ozbiljnih problema u očuvanju životne sredine.

2. 2. 5. EKSPONENCIJALNI TEHNOLOŠKI RAZVOJ

Uppoređujući tehničko-tehnološke domete čovječanstva početkom 21. u odnosu na početak 20. vijeka, tehnološki razvoj se graniči s maštom. Fantastična tehnološka otkrića umnogome su opredijelila način života i rada savremenog čovjeka. Zato ne čudi tvrdnja Hamonda⁷ da će se u narednih 25 godina dogoditi više tehnoloških promjena nego što se dogodilo tokom čitavog prošlog vijeka. Brzina tehnoloških promjena opisuje se modelom eksponencijalnog rasta. Futurolozi nijesu hrabri da ovaj trend ozbiljnije predviđaju u periodu dužem od nekoliko decenija. Takođe, od ovog trenda se najviše očekuje kada je u pitanju traženje rješenja za probleme koje ostali trendovi mogu izazvati u budućnosti. Naravno, ne nedostaju i istraživanja potencijalnih problema koje ovaj trend i sam može izazvati.

2. 2. 6. PREVENCIJA BOLESTI I PRODUŽENJE ŽIVOTNOG VIJEKA LJUDI

Prema mišljenju američkog futurologa Džejmsa Kantona,⁸ medicina će u decenijama koje slijede biti revolucionizovana. Kanton šaljivim tonom tvrdi da će konvergencija farmakologije, biotehnologije i nanotehnologije kreirati najveće globalno tržište za jednu neobičnu uslugu čiji bi oglas mogao glasiti: „Produženje životnog vijeka na prodaju”. Neki naučnici tvrde da će oni koji dožive sredinu ovog vijeka imati mogućnost da značajno produže životni vijek na temelju revolucionarnih medicinskih otkrića.

⁷ *Ibidem*, 35.

⁸ *Ibidem*.

Kada su u pitanju budući problemi čovječanstva, čini se uputnim osloniti se na jedan izvor, koji nudi najširi spektar pitanja i problema s kojima će se suočavati savremeni svijet. *The 15 Global Challenges* nudi okvir za ocjenu globalnih i lokalnih perspektiva čovječanstva. Opis ovih 15 izazova, sa širokim opsegom pogleda i aktivnosti koji prate svakog od njih, obogaćeni regionalnim aspektima i ocjenama progressa, ažuriraju se svake godine, počev od 1996, i publikuju u popularnom godišnjaku *State of the Future*. Kao što tvrdi Majkl Marijen, urednik *Future Survey*-a, analiza *The 15 Global Challenges* predstavlja do sada najbolji uvod u ključne teme ranog 21. vijeka. Slijedi pregled petnaest globalnih pitanja kojima će čovječanstvo u 21. vijeku morati da traži odgovore, navedenih prema *2009 State of the Future*:

1. Kako se može postići održivi razvoj za sve, uzimajući u obzir klimatske promjene?

2. Kako svi, bez konflikta, mogu imati na raspolaganju dovoljno pitke vode?

3. Kako se rast stanovništva i oskudnost resursa može izbalansirati?

4. Kako istinska demokratija može izrasti iz autoritarnih režima?

5. Kako se može ostvariti donošenje odluka senzitivnijih na globalne dugoročne perspektive?

6. Kako globalna konvergencija informacija i komunikacionih tehnologija može biti od koristi svakome?

7. Kako etički zasnovane tržišne ekonomije mogu pomoći u smanjenju jaza između bogatih i siromašnih?

8. Kako se može smanjiti opasnost od novih i ponovnih bolesti i imunih mikroorganizama?

9. Kako se može unaprijediti sposobnost odlučivanja kao prirodna posljedica radnih i institucionalnih promjena?

10. Kako zajedničke vrijednosti i nove bezbjednosne strategije mogu smanjiti etničke konflikte, terorizam i upotrebu oružja za masovno uništavanje?

11. Kako promijenjeni status žene može pomoći unapređenju uslova življenja?

12. Kako se može spriječiti da transnacionalne kriminalne mreže ne postanu još moćnija i sofisticiranija globalna preduzeća?

13. Kako se sigurno i efikasno mogu servisirati rastuće potrebe za energijom?

14. Kako se može ubrzati naučni i tehnološki proboj u namjeri da se unaprijede uslovi življenja?

15. Kako se etički aspekti mogu praktično primijeniti na globalno odlučivanje?

Ovo su pitanja na koja savremeni čovjek mora tražiti odgovor. Ova pitanja će nam, prije ili kasnije, postaviti vrijeme, bez obzira na to koliko odgovori na njih budu uspješni.

2. 3. KARAKTERISTIKE MALIH ZEMALJA U KONTEKSTU GLOBALNIH TRENDOVA

Odnosi između velikih zemalja i njihove ekonomsko-političke relacije dominantno privlače pažnju svjetske javnosti. Međutim, kao što sam pokazao u jednom svom

radu,⁹ male zemlje se ne mogu više smatrati lokacijom „tamo negdje” u odnosu na glavne tokove razvoja jer više ne postoje udaljene, neosjetljive destinacije u globalno povezanom svijetu. Imajući u vidu da se globalizacija može predstaviti kružnicom na kojoj svaka njena tačka može postati centar, to su upravo države veličine Crne Gore, one koje svojim reakcijama na globalne trendove u potpunosti dokazuju globalnost savremenog svijeta.

Džon Ki (John Key) primjećuje da su u 19. vijeku države postale veće. Dominantni politički događaji bili su širenje imperija, ujedinjenja Njemačke i Italije, razvoj Sjedinjenih Američkih Država i slično. U 20. vijeku države su postale manje. Ovaj vijek obilježio je raspad Otomanske i Austrougarske imperije. U međuvremenu, od kraja 20. i početka 21. vijeka, mnoge evropske male zemlje iskusile su najuspješnije periode u njihovoj cjelokupnoj istoriji.

Kada govorimo o malim zemljama, intuitivno pretpostavljamo zemlje s malom teritorijom. Međutim, veličina zemlje je relativan koncept s ekonomskog aspekta. Mala ekonomija nije uvijek ekvivalent maloj državi. Reper za utvrđivanje veličine zemlje je takođe vremenom evoluirao. Šezdesetih godina Sajmon Kuznec je za gornju granicu koristio populaciju od 10 miliona ljudi. Danas bismo po ovom kriterijumu imali oko 130 zemalja u kategoriji malih država. Prema kriterijuma Svjetske banke, kao gornja granica za utvrđivanje veličine zemlje koristi se standardna populacija od 1,5 miliona ljudi. Po ovom kriterijumu danas 45 malih država u različitim regionima svijeta čine dom za oko 20 miliona ljudi. Pored broja stanovnika, koriste se i drugi korektivni kriterijumi, kao što su veličina teritorije ili bruto društveni proizvod po stanovniku. Međutim, broj stanovnika je visokokorelisan s veličinom teritorije i bruto društvenim proizvodom, tako da je on najčešće u upotrebi.

Iz navedenog se može izvesti zaključak da, sa ekonomskog aspekta, niti je bitna veličina populacije, niti teritorije, već tretman koji određena država ima od strane međunarodnih institucija.

Postoji nekoliko faktora koji opredjeljuju razvojne perspektive malih zemalja. Tu, prije svega, spadaju:

- udaljenost od najvažnijih tržišta;
- ograničenost prirodnih resursa;
- stepen otvorenosti nacionalne privrede;
- pristup stranom kapitalu;
- stepen siromaštva i drugo.

Posebno važnim smatram sposobnost političkih i poslovnih elita malih zemalja da prepoznaju, prihvate i valorizuju nove razvojne perspektive.

Smatram da nije moguće ostvariti značajniji ekonomski razvoj preskakanjem prirodnih etapa u razvoju nacionalne ekonomije. Podrazumijeva se horizontalna ekspanzija- nacionalno-regionalno-globalno. Asocijacija koja može poslužiti boljem razumijevanju problema horizontalne integracije jeste Guliver u Liliputu. Ako nacionalnu ekonomiju zamislite kao Gulivera, a malu državu kao Liliput, sve dok Guli-

⁹ Popović, „Montenegro in the Entangled World: How to Think Global Crisis from the Local Perspective”, 1.

ver stoji, odnosno stagnira, Liliput je dovoljno prostran. Međutim, kada Guliver odluči da se opruži, da se malo rastegne, onda mora zahvatiti najbliži prostor, odnosno okruženje Liliputa.

Rezidenti malih zemalja trpe veće fluktuacije prihoda i manji stepen jednakosti u njegovoj raspodjeli. Razlog tome je u činjenici da su male ekonomije osjetljivije na fluktuacije svjetskih cijena, uz pretpostavljeni veći stepen njihove otvorenosti, zatim relativno mala diversifikacija proizvoda i usluga, kao i veći stepen zavisnosti od prirodnih resursa. Nije čudo što se male zemlje specijalizuju za manji broj određenih proizvoda i/ili usluga. Bez tih specifičnih niša prizivanje svjetskog tržišta bilo bi pogubno za male zemlje.

Za razliku od velikih, gdje različiti modeli privrednog razvoja na globalnom nivou interreaguju i sučeljavaju se, svaka mala država mora imati sebi svojstven model privrednog razvoja, što znači manje ugledanja, a sve više sopstvene vizije.

Siromaštvo još uvijek ostaje ozbiljan problem malih zemalja. Ali statistika otkriva da većina malih zemalja ima bolje indikatore obrazovanja i zdravlja nego veće zemlje u razvoju. S druge strane, veoma mali broj država koje imaju tretman malih, mogu se naći među zemljama visokog društvenog proizvoda po stanovniku. To su, prije svega, Kipar, Malta, Sejšeli i drugi. Iza visokog ranga ove neobične grupe malih zemalja stoji jedna nesporna tvrdnja: takvom relativnom blagostanju mogu da zahvale ili činjenici da žive u tržišno razvijenom okruženju ili da su kreirale posebnu strategiju privrednog razvoja. Čini se, ipak, da geografski kontekst, uz dostignuti stepen svijesti o obavezi kreiranja sopstvene ekonomske sudbine, uslovljava perspektive i brzinu razvoja nacionalne ekonomije svake od država o kojima govorimo.

Pošto se „prostor mjeri vremenom”, kako kaže Horhe Luis Borhes, potrebno je sve manje vremena da se iz jedne geografske tačke pređe u drugu, nego, recimo, prije 20 ili 200 godina. Dakle, mjereno vremenom, svijet postaje sve manji. U ovom globalnom trendu trebalo bi prepoznati razvojne perspektive malih zemalja, koje, istina, nemaju nikakav uticaj na kreiranje svjetskih trendova, ali bi morale naučiti da se za te trendove uhvate i da njihovu inerciju koriste kao podsticaj sopstvenim stremljenjima ka većem stepenu društvenog blagostanja. U vremenu globalizacije ekonomskih tokova male države nesporno mogu da stvore sebi povoljniju poziciju, samim tim što postaju dostupnije međunarodnom kapitalu i trgovini.

U akademskoj literaturi se, kako navodi Džoan Volis,¹⁰ kao osnovna zajednička karakteristika malih zemalja u pogledu razvoja i prosperiteta navodi ranjivost njihovih ekonomskih sistema, iako u okviru ove skupine ima dosta svijetlih primjera ekonomskog prosperiteta. Volis navodi četiri grupe faktora koji uzrokuju ranjivost malih zemalja, a identifikovane su od strane *Commonwealth Advisory Group*¹¹, kojima sam dodao i neke faktore prepoznate na osnovu domaćeg iskustva.

¹⁰ Wallis, 31–32.

¹¹ *Commonwealth Advisory Group* je razvila tzv. indeks ranjivosti (*vulnerability index*) koji rangira zemlje u razvoju prema mjerljivim komponentama izloženosti i elastičnosti u odnosu na eksterne šokove. Indeks je baziran na činjenici da je nestabilnost rasta prihoda najočiglednija manifestacija ranjivosti nacionalne ekonomije. Nestabilnost prihoda se shva-

1. Ekonomski faktori:

– S jedne strane, izloženost spoljašnjoj konkurenciji i spoljašnjim idejama pokazala se izuzetno korisnom dok, s druge strane, ova izloženost male zemlje čini je ranjivom na eksterne ekonomske i druge šokove, posebno kada nacionalna ekonomija nije značajnije diversifikovana.

– Ograničen pristup malih zemalja eksternom kapitalu. Iako se ova činjenica može ponekada iskoristiti kao amortizer za eksterne šokove, značajni nedostatak je u tome što su, s aspekta privatnog kapitala, male zemlje visokorizične i često imaju tretman špekulativnih destinacija.

– Malo tržište malih zemalja. Mali diversifikacioni potencijal malih ekonomija jedan je od problema iz ove kategorije. Drugi je ograničenost proizvodnih kapaciteta, a sljedstveno tome, nemogućnost ostvarivanja koristi po osnovu ekonomije obima. Nacionalno tržište informaciono i cjenovno neefikasnim čini mali broj subjekata na strani ponude i tražnje. Zato je mala privreda podložna monopolima i monopsonima. Takođe, mala je i sposobnost korišćenja uvoznih olakšica.

– Mala površina u većini slučajeva znači i malu rapoloživost prirodnih resursa i njihov diverzitet.

– Velika zavisnost od doznaka iz inostranstva i priliva od turizma.

2. Politički faktori:

– Nedostatak institucionalnih (administrativnih) kapaciteta.

– Suverenitet se mjeri nivoom fiksnih troškova za obavljanje minimalnog obima administracije. Zato je, smatram, građanin male zemlje skup građanin, sve dok su mjesta u njenoj vladi politički jeftina i brojna.

– Malo društvo je podložnije korupciji.

– Neanonimno društvo i mala baza za regrutovanje kvalifikacija većeg profila.

3. Socijalni faktori:

– Veća socijalna kohezija, što pogoduje nepotizmu.

– Veća fleksibilnost u kreiranju politika u odnosu na izazove.

– Humani kapital čini se kritično važnim za male zemlje. Male zemlje trebalo bi da se fokusiraju na unapređenje kvaliteta radne snage kreiranjem humanog kapitala.¹²

4. Strateški faktori:

– U namjeri da obezbijede mir i bezbjednost, male zemlje se, zbog nedostatka vojno-tehničkih kapaciteta, moraju oslanjati na druge zemlje ili stupati u vojne alijanse. Alternativa je nepouzdana neutralnost.

Analizirajući razne izvore koji se bave karakteristikama malih zemalja utvrdio sam da se stav Pertija Joenijemija (Pertti Joenniemi) podudara s mojom ranijom tvrdnjom da male zemlje moraju biti ili brže ili pametnije od velikih. Naime, ka-

ta kao kombinacija ekonomske izloženosti, udaljenosti i izdvojenosti, događaja opasnih po životnu sredinu, hazarda i drugo. Ovi osnovni izvori nestabilnosti se zatim kombinuju tako da se dobije kompozitni indeks, koji se zatim ponderiše drugom komponentom indeksa ranjivosti – prosječnim nivoom GDP-a, kao zamjenom za elastičnost na šokove.

¹² Humani kapital podrazumijeva obrazovanje, trening i iskustvo radne snage u funkciji stvaranja ekonomske vrijednosti.

ko navodi Matilda Broman u radnoj verziji svoje doktorske disertacije,¹³ Joenijemi je autor sintagme „mala država, pametna država”. On dalje tvrdi da sposobnost države da utiče na šire agende više ne zavisi od njene veličine, već od njene sposobnosti da inovativno razmišlja.

U studiji Vintersa i Martinsa¹⁴ nalazimo istraživanje o tome koliko su proizvodni troškovi izvoznih proizvoda bili veći kod zemalja srednje veličine (10 miliona stanovnika) u odnosu na četiri kategorije malih zemalja:

- mikrodržave (ispod 12.000 stanovnika);
- veoma male države (ispod 200.000 stanovnika);
- na granici između veoma male i male države (ispod 1,6 miliona stanovnika) i
- male države (ispod 4 miliona stanovnika).

Studija je potvrdila troškovne nepovoljnosti (veće naknade za transport, komunalije i sticanje vještina) koje su bile umjerenog nivoa kod država čije stanovništvo broji do 4 miliona. Ove nepovoljnosti se rapidno pogoršavaju sa smanjenjem veličine zemlje tako da su troškovi veoma visoki u kategoriji „veoma male” i „mikrodržave”. Mikrodržave, kod kojih su ovi troškovi poslovanja 30–40% veći, neće biti konkurentne u proizvodnji čak i sa veoma niskim troškovima radne snage. Njihova šansa je u traženju ekonomskih niša koje mogu podnijeti visoke proizvodne troškove (kao što je turizam).

2. 4. DRŽAVA I/ILI TRŽIŠTE KAO GENERATORI RAZVOJA CRNE GORE

Prva decenija 21. vijeka iščezava. Mnoge vizije o početku novog milenijuma više nijesu aktuelne. Ne samo da budućnost, kao i obično, ne liči na prošlost već, sudeći prema navedenim globalnim trendovima, budućnost dolazi sve brže. Možda najbolju percepciju budućnosti ima pisac naučne fantastike Viljem Ford Džibson (William Ford Gibson) kada kaže: „Budućnost je već ovdje, samo još nije ravnomjerno raspoređena”.

Šta budućnost može donijeti Crnoj Gori?

Da li će uloga države u savremenim okolnostima ojačati ili oslabiti? Globalizacija je zemljama u razvoju, s aspekta uloge i funkcionisanja države, otvorila novu vrstu problema. Postkomunističke zemlje, nastale raspadom jednog ideološkog okvira, dominantno su bile fokusirane na izgradnju sopstvene državnosti, koja je, kao preduslov svega drugog, bila prva i najvažnija tačka u agendama društvenih reformi. Otuda je vrijeme utrošeno na izgradnju političkog suvereniteta ovih zemalja uglavnom bilo i izgubljeno vrijeme s aspekta njihovog ekonomskog prosperiteta. Međutim, lokalna borba današnjih država za izgradnju suvereniteta na globalnom nivou doživljava sudar sa suprotnim procesom – procesom desuverenizacije, koji odražava činjenicu da atributi državnosti novonastalih država moraju da se relativiziraju kao posljedica globalizacije i ekonomskih integracija. No, i pored promijenjenih atribu-

¹³ Broman, 2.

¹⁴ Navedeno prema Ayar, 460.

ta suvereniteta, čini se da i dalje vrijede riječi Joh Kennet Galbraith-a: „Od bitne važnosti je činjenica da sa razvojem i širenjem moderne ekonomije odgovornost države postaje sve veća”.¹⁵ Ovdje se, primijetimo, ne govori o drugačijim atributima države, već o njenoj rastućoj odgovornosti.

Šta bi Crna Gora trebalo da učini u susret takvoj budućnosti?

Članom 139 Ustava Crne Gore predviđeno je da se „ekonomsko uređenje zasniva na slobodnom i otvorenom tržištu, slobodi preduzetništva i konkurencije, samostalnosti privrednih subjekata i njihovoj odgovornosti za preuzete obaveze u pravnom prometu, zaštiti i ravnopravnosti svih oblika svojine”. Dakle, Crna Gora je već prihvatila premise i vrijednosti na osnovu kojih valja projektovati dalju izgradnju države i njenih funkcija. Te premise su privatna svojina i tržišna ekonomija, s jedne, i demokratija i vladavina prava, s druge strane, kao uslovi za ostvarivanje ekonomskih i političkih sloboda njenih građana.

Izbor razvojnog modela koji najbolje odgovara opredjeljenju Crne Gore da na osnovama zelenog razvoja podiže životni standard stanovništva i smanjuje stepen siromaštva konačno je dokumentovan u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja za Crnu Goru (NSOR CG). Ovo je institucionalizovana vizija koja zaslužuje pažnju utoliko prije što predstavlja osnovu za vođenje ekonomske politike u dužem periodu.

Vizija održivog razvoja Crne Gore definisana je u istoimenom bazičnom dokumentu NSOR CG procesa. Prema tom dokumentu, vizija održivog razvoja Crne Gore obuhvata:¹⁶

– *Viziju ekonomskog razvoja*, koja polazi od potrebe ubrzavanja ekonomskog rasta i zaokruživanja procesa tranzicije ka tržišnoj privredi (stimulisanje inovacija i produktivnosti, osnaživanje preduzetništva, sprečavanje odlaska kvalitetnih i perspektivnih kadrova iz zemlje), vodeći istovremeno računa o ispunjavanju zahtjeva održivosti kroz integrisanje politike zaštite životne sredine i ekonomske politike i kroz ublažavanje efekata ekonomskog rasta na životnu sredinu;

– *Socijalnu viziju*, koja podrazumijeva smanjenje siromaštva i zaštitu najugroženijih grupa stanovništva, kao i obezbjeđenje pravičnije raspodjele koristi od ekonomskog razvoja među svim segmentima društva;

– *Ekološku viziju*, odnosno neophodnost očuvanja životne sredine i održivog upravljanja prirodnim resursima, pospješujući pri tom sinergiju između razvoja i očuvanja životne sredine i imajuću u vidu pravo budućih generacija na kvalitet života;

– *Etičku viziju*, pod kojom se podrazumijeva poboljšanje uprave/upravljanja kroz izgradnju kapaciteta svih aktera (centralne vlasti, lokalnih vlasti, privatnog sektora i građanskog društva) i prelazak sa centralizovanog načina odlučivanja na pregovore, saradnju, koordinirano djelovanje i decentralizaciju, kao i sprovođenje principa zajedništva i solidarnosti, te poštovanje ljudskih prava kroz reafirmaciju prava na razvoj u zdravom i pravičnom okruženju;

– *Kulturnu viziju*, odnosno neophodnost očuvanja kulturne raznolikosti i identiteta, uz jačanje kohezije čitavog društva.

¹⁵ Galbrajt, 22.

¹⁶ NSOR CG, str. 13–14.

Polazeći od vizije održivog razvoja Crne Gore i identifikacije problema i izazova u oblastima zaštite životne sredine i upravljanja prirodnim resursima, definisani su sljedeći opšti ciljevi NSOR CG:

1. ubrzati ekonomski rast i razvoj i smanjiti regionalne razvojne nejednakosti;
2. smanjiti siromaštvo; obezbijediti jednakost u pristupu uslugama i resursima;
3. osigurati efikasnu kontrolu i smanjenje zagađenja i održivo upravljanje prirodnim resursima;
4. poboljšati sistem upravljanja i učešća javnosti; mobilisati sve aktere, uz izgradnju kapaciteta na svim nivoima;
5. očuvati kulturnu raznolikost i identitete.

Prihvaćene premise i definisani opšti ciljevi razvoja Crne Gore biće predmet dalje analize, u nastojanju da kroz njih reflektujem lične stavove u pogledu ekonomske budućnosti Crne Gore. Prije toga neophodno je da se ukratko osvrnem na neke dimenzije odnosa države i tržišta, kako generalno tako i u Crnoj Gori, koje mogu biti od koristi donosiocima odluka.

Dok se uzroci aktuelne globalne finansijske krize, s jedne strane, nastoje objasniti suicidom preduzetničkih ambicija, a, s druge strane, posljedicama neopravdanog državnog intervencionizma, savremeni kapitalizam traži novu paradigmu razvoja. Kapitalizam se globalno preispituje. Pored toga, globalna kriza je potvrdila da virus ekstremno lijevih ideja nije uništen, već samo umrtvljen, te da postoji opasnost da neko u budućnosti ljude ponovo lupa po glavama u namjeri da ih učini jednakima.

Uvijek aktuelna dilema između liberalnog ili državnog kapitalizma ostaje u sjeni tranzicionih amalgama, poput kineskog modela, gdje ne postoji „kineski zid” između kapitalizma i socijalizma, a stope privrednog rasta dostižu izvanredne nivoe. Vodeće zemlje u razvoju (BRIK¹⁷) stupaju na globalnu scenu i daju joj novi kvalitet. David Moravec je u svom osvrtu na period od 25 godina od 1950. godine primijetio da je rast *per capita* prihoda u zemljama u razvoju posmatranim ukupno prevazišao kako zvanične ciljne nivoe tako i privatna očekivanja.¹⁸ Drugim riječima, zemlje s najbržim privrednim rastom rasle su po stopama koje su bile neshvatljivo velike prije pedeset godina.

Iako aktuelna finansijska kriza budi sumnje u njegovu rezistentnost, sve dok bude generator ekonomskog prosperiteta i bude imao konkurentsku prednost na drugim idejama, kapitalizam će biti dominantan oblik organizovanja ljudskog društva u pogledu društveno-ekonomskih modela egzistencije.

Savremena korporativna kultura je, takođe, promijenila fokuse. Nije više dovoljno reći da je jedini cilj preduzetničkih aktivnosti ostvarivanje profita u dugom roku. Sada se fokus preduzetnika prenosi sa stakholdera (akcionara, vlasnika) na stejkholdere (sve druge zainteresovane za poslovanje kompanije). Taj trenutak, kada se rađa pojam stejkholdera, predstavlja ozbiljan početak transformacije savremenog kapitalizma i dokaz njegove izvanredne adaptabilnosti, koja mu omogućava dugovječnost.

Kako Crna Gora reflektuje odnos država-tržište?

¹⁷ Brazil, Rusija, Indija i Kina.

¹⁸ Krueger, 10.

Dok se na globalnom nivou traže nove vizije društveno-ekonomskog modeliranja prosperiteta, na prostoru Crne Gore sudaraju se evropski i američki tip kapitalizma u svim svojim varijetetima: konceptualnim, terminološkim, interesnim i drugim. Tako je dobijen kapitalizam bez koordinatnog sistema, u kojem se ne mogu jasno pozicionirati tačke oslonca, uglovi posmatranja, presjeci argumenata, projekcije stanja, kote vrijednosti i sva druga sociopsihološka geometrija.

Tržište se kod nas nastoji objasniti svojevrsnim darvinizmom u ekonomiji. Međutim, malo ko primjećuje da je darvinizam naučni pogled koji u fokusu ima različite načine zaštite fizičkog integriteta živih organizama. On objašnjava vještine preživljavanja, ali ne i kvalitet življenja. Kada društva u fazi zakasnjele tranzicije, poput Crne Gore, promišljaju tržište, ona uglavnom uzimaju u obzir njegove rudimentarne oblike, kojih moderna, tržišno orijentisana društva ne žele, kao dio ličnog iskustva, ni da se sjete. Savremeno društvo ne bi trebalo organizovati na predatorskim principima, već na principima prava i humanosti. Do sada ne vidim značajnije pomake u namjeri da se odnos između države i biznisa u Crnoj Gori shvati i prihvati kao interesna simbioza, te da nije cilj savremenog društva da taj odnos uruši, već da ga učini efikasnim i stavi u funkciju opšteg društvenog prosperiteta.

S druge strane, zbog naslijeđenog jakog uticaja države, još uvijek se vjeruje da je „država posljednja linija odbrane” društva, kao što je nekada govorio Kejns. Kada se uzme u obzir porijeklo novca kojim se finansiraju funkcije države, jasno je da je građanin posljednja linija te odbrane, mada on toga još uvijek nije dovoljno svjestan. Izradnja građanske svijesti, značajnije usvajanje principa civilnog društva, smanjenje državne administracije i njenog uticaja na biznis, učiniće da tvrdnja o državi kao posljednjoj liniji odbrane društva postane neodrživa u budućnosti i uticaće na afirmaciju uloga pojedinca u društvu. Ono što zabrinjava jeste utisak da većina mladih ljudi kod nas državnu funkciju vidi kao najveći domet ličnog prosperiteta. Ovaj fenomen ne čudi s obzirom na to da se kod nas u posljednjih dvadeset godina kao najbolja strategija pokazalo „javno govori liberalno, a biznis radi s državom”, jer je država kod nas, nažalost, i dalje vodeći izvor prihoda i šansi.

Bez namjere da se dublje upuštam u argumentaciju liberalnog ili konzervativnog pogleda na odnos države i tržišta, jasno je da se teorijske konsideracije svode na to da zagovornici tržišta potenciraju nesavršenosti države, a zagovornici državnog intervencionizma potenciraju nesavršenosti tržišta. Jedina sinteza koja se na osnovu istorijskog iskustva bez sumnje može izvući jeste da simultano postoje nesavršenosti tržišta i nesavršenosti države. Međutim, ne u pojedinačnim nesavršenostima, već upravo u njihovoj ukupnosti, leži opasna mogućnost da se na Smitovu „nevidljivu ruku tržišta” navlače političke rukavice.

2. 5. POTENCIJALNI PROBLEMI VEZANI ZA BUDUĆI EKONOMSKI RAZVOJ CRNE GORE

Uvijek je lakše reći kritičko „ne”, nego kreativno „da”, iako govoriti o problemima, a da to nema ton kritiziranja, nije jednostavno. Društva koja istinski napreduju

stvaraju klimu u kojoj se neprestano preispituju. Kao što primjećuje Galbrajt,¹⁹ „nijedna velika nacija na svetu nije toliko podložna preispitivanju kao što je to slučaj sa Sjedinjenim Američkim Državama. Nema dana a da se u štampi, na radiju ili na televiziji, u nekom članku ili knjizi, ne pojavi neki studijski komentar, bilo isporovociran bilo provokativno nadahnut, o tome šta u društvu ne valja i šta bi moglo da se promjeni na bolje. Time se, mada u manjoj meri, bave i druge industrijske zemlje kao što su Britanija, Kanada, Francuska i Nemačka, pa i ostale evropske zemlje i Japan. Ovim nastojanjima nema šta da se zameri – takva su istraživanja mnogo bolja i na osnovu njih može daleko više da se sazna nego ako se zadovoljimo pretpostavkom da je sve u savršenom redu. Ali pre nego što zaključimo šta je dobro, potrebno je da znamo šta nije dobro”. U skladu sa Galbrajtovom preporukom, slijedi kratki pregled potencijalnih problema sa kojim se Crna Gora može suočiti u budućnosti.

Mentalitetske karakteristike. Svako društvo koje napreduje nema potrebu sebe mnogo da objašnjava. Uspjesi sami govore o sebi. Jedino je za neuspjehe potrebno nalaziti objašnjenje ili opravdanje. Deklarativni pristup rješavanju problema je jedna mentalitetska karakteristika naših ljudi. Nedostaje istrajnost u rješavanju problema i tiha profesionalnost.

Efekat zakasnele tranzicije. Usporavanje procesa privatizacije u sektorima ključnim za privredni razvoj samo odlaže rješavanje krupnih strukturnih problema u ekonomiji Crne Gore. Efekat zakasnele tranzicije mjeri se propuštenim prihodom, kumuliranim gubicima, povećanom nelikvidnošću, smanjenom šansom za podizanje konkurentnosti i sve to, uglavnom, zbog neshvatanja vremena kao ključnog ekonomskog resursa. Održavanje postojeće privredne strukture je ekonomski neopravdano. Glavni izvozni proizvod Crne Gore, prve ekološke države na svijetu, i dalje je aluminijum. Ne mogu se sa iste parcele, sa Ćemovskog polja, u svijet slati kvalitetno vino i aluminijum. Za strukturne reforme potrebno je mnogo kapitala, uglavnom stranog, zbog niske akumulativne sposobnosti domaće privrede. Međutim, dominantno oslanjanje na strane investicije u privredi može izazvati rizik promjene destinacije (možda je za strane vlasnike njihovo ulaganje u Crnu Goru relativno malo, ali za nas je veliko), rizik velikog priliva stranih direktnih investicija nepovoljne strukture (malo učešće *greenfield* investicija) i slično. Pored ekonomskih efekata, rast GDP-a ima pozitivan efekat i na razvoj demokratije. Lorens Samers sa Harvarda²⁰ upozorava da je simptomatično to što sve zemlje sa GDP *per capite* ispod 10.000 USD nijesu dovoljno demokratizovane. Tek da podsjetim, GDP *per capite* u Crnoj Gori sada iznosi oko 4.000 USD. Zato efekat zakasnele ekonomske tranzicije ugrožava izgled i za bržu političku tranziciju ka demokratskom društvu.

Slabljenje institucionalne izgradnje. Sintagma „mlada demokratija” je pristojna fraza kojom se želi označiti nesposobnost političkih elita zemlje da izgrade institucije sistema na principima pravne države. Institucije sistema su spore i neefikasne, tako da je otvoren prostor za korupciju, sivu ekonomiju i nepotizam. Funkcionisanje pravne države je na nezadovoljavajućem nivou i pored niza savremenih zakona koji

¹⁹ Galbrajt, 9.

²⁰ Adamović, 477.

su usvojeni u Skupštini Crne Gore. Evidentan je implementacioni problem pozitivnih pravnih normi u domaćem pravnom sistemu. Kada bi Crna Gora našla način da promptno počne da primjenjuje sve usvojene zakonske norme, ona bi preko noći postala uređena država. U Crnoj Gori je, našaliću se, potrebno hitno donijeti Zakon o strogoj primjeni svih zakona.

Etatizam. U trenutku kada pišem ovaj rad uloga države u kontekstu crnogorskog društva je izrazita. Tome je, pored tradicionalno jake uloge države, doprinio intervencionizam u finansijskom i realnom sektoru izazvan efektima globalne finansijske krize. Pored toga, u zemlji u kojoj se ogroman broj građana finansira iz budžeta teško da se mogu imati veće političke slobode i liberalni pogledi na svijet. Bolest budžetske zavisnosti, kako bih nazvao ovaj fenomen, najbolje odražava latinska izreka: „Ruka koja daje uvijek je iznad ruke koja prima”. Ova zavisnost onemogućava da građani bez straha izražavaju svoja politička uvjerenja, da aktivno utiču na društveni i privredni život u zemlji i da sami snose odgovornost za svoju ekonomsku sudbinu na bazi principa jednakih šansi. Hajek primjećuje da „ekonomska kontrola nije samo kontrola jednog segmenta ljudskog života koji može da se odvoji od ostatka; ona je kontrola sredstava za sve naše ciljeve”.²¹

Anarholiberalizam. Opravdana potreba za liberalizacijom odnosa u društvu, u uslovima krhkih institucija, često nosi opasnost od anarholiberalizma. To se obično dešava u društvima bez demokratske tradicije. U takvim okolnostima i borba protiv privrednog kriminala može se proglasiti državnim intervencionizmom, koji guši biznis. Prateći fenomeni institucionalno nezrelih država, koji se dosta lako stvaraju, a teško iskorjenjuju, jesu kriminal i korupcija. Crna Gora ima imperativ da izvrši dekriminalizaciju društva, u namjeri da stvori uslove za prosperitet.

Regionalne diskrepance. Kako je identifikovano Nacionalnom strategijom održivog razvoja²², Crnu Goru karakterišu značajne regionalne razlike u stepenu razvoja, koje se prije svega manifestuju kroz nerazvijeni sjeverni region i razvijeniji centralni i južni region. Pored ekonomskih nedaća, nerazvijenost sjevernog regiona nosi sa sobom i ograničenja u pogledu društvenog razvoja (kroz ograničen pristup institucijama i uslugama) i pojačane rizike usljed neodrživog korišćenja prirodnih resursa (prije svega šumskih). Ukoliko se u narednom periodu značajnije ne ublaži jaz između nerazvijenog sjevernog regiona u odnosu na centralni i južni, mogući su ozbiljni poremećaji demografske strukture u državi, dalji rast siromaštva i nezaposlenosti u sjevernoj regiji, što može izazvati političke posljedice.

Ekstenzivni karakter ključnih razvojnih djelatnosti. Sasvim je normalno to što su kao ključni razvojni pravci Crne Gore identifikovani turizam i poljoprivreda. Ne samo što te djelatnosti aktiviraju najizdašnije prirodne resurse zemlje već i zbog toga što alternativna rješenja ranije nijesu razvijana. To je posljedica ranije pripadnosti jugoslovenskoj privredi kojoj je industrijalizacija bila okosnica razvoja. Ne treba zaboraviti da turizam i poljoprivreda spadaju u kategoriju ekstenzivnih privrednih djelatnosti. To su djelatnosti visokozavisne od eksternih faktora (geografske ka-

²¹ Hajek, 140.

²² NSOR CG, 16.

rakteristike, klima, visoka zavisnost od prirode i slično). To su djelatnosti kod kojih se „gleda u nebo” kada se prognozira poslovni rezultat. Dakle, potencijalni problem kod ovih djelatnosti je u tome što preduzetnici ili država ne mogu da utiču na prirodne uslove. Zato ove djelatnosti nazivam „ekonomija pod vedrim nebom”.

Biznis barijere. Nema sumnje da je poslovni ambijent u Crnoj Gori značajno poboljšan tokom posljednjih nekoliko godina, tvrdi se u dokumentu *Eliminisanje barijera za razvoj preduzetništva u Crnoj Gori*.²³ Međutim, sudeći po zaključcima iz istog dokumenta, preduzetnici su i dalje suočeni s otežanim poslovnim okruženjem, čemu najviše doprinosi komplikovan regulatorni okvir i dugotrajne i skupe administrativne procedure. Neophodno je poboljšati uslove za osnivanje i razvoj malog biznisa s aspekta svojinskih prava, poreske politike, spoljne trgovine, kreditne politike, tržišta rada, neloyalne konkurencije i sive ekonomije. Razvoj SME sektora je zapravo razvoj „ekonomije pod šatorima”, koja je komplement turizmu i poljoprivredi, zapravo, čime se kompenzira ekstenzivnost ove dvije djelatnosti.

Integracioni problemi. Postoji opasnost da će procesom integracija u šire političko-ekonomske supstrukture (EU, NATO) u budućnosti doći do migracije ljudskih resursa od proizvodno-tehničkih ka administrativnim radnim mjestima, što može dovesti do slabljenja ionako krhke konkurentnosti domaće ekonomije. Ovaj proces birokratizacije mogao bi nepovoljno da se odrazi na proizvodnu moć nacionalne ekonomije i izazove proizvodnu distrofiju.

Eksterni šokovi. Ranjivost malih zemalja na eskterne šokove je njihova glavna karakteristika. Ostavljajući po strani interne razvojne probleme, male zemlje će uvijek imati problem eksternog iznenađenja, odnosno, otvorenu mogućnost da joj iz bližeg ili globalnog okruženja prijete opasnosti (poput ekonomskih kriza) na koje ona nije uticala, a mora da ih trpi. To može usloviti stagnantne ili negativne stope privrednog rasta i izazvati nezadovoljstvo i nepovjerenje prema vladi.

Čini se interesantnim kako probleme zemalja Zapadnog Balkana sumira analitičar Svetlana Cenić:²⁴ „Generalno, problemi zemalja ove regije za stvaranje pretpostavki bržeg rasta su visoka javna potrošnja i neefikasna administracija koja opterećuje ionako slabe privrede; malo ili nikakvo ulaganje u istraživanje i razvoj kako bi se povećao izvoz; urušavanje kvaliteta obrazovanja, visok stepen korupcije te odustvo vremenske konzistentnosti u ekonomskoj politici”. Vrlo kratak, ali suštinski komentar! Pravo mjesto da citiram Boba Najta (Bob Knight), košarkaškog trenera sa Texas Technology University-a: „Tajna vaše budućnosti skrivena je u vašoj svakodnevnoj rutini”.

2. 6. MOGUĆI PRAVCI RAZVOJA CRNE GORE U NAREDNIM DECENIJAMA

Uvođenjem eura kao zvanične valute i setom fiskalnih mjera značajno je unaprijeđen ekonomski ambijent Crne Gore. Međutim, klasični ciljevi makroekonomske

²³ Eliminisanje barijera za razvoj preduzetništva u Crnoj Gori, 3.

²⁴ Cenić, 9.

politke u kontekstu crnogorske ekonomije nijesu predmet ovog rada. Oni su uglavnom slični od zemlje do zemlje. Ovdje je namjera ukazati na do sada nedovoljno afirmisane pretpostavke i pravce razvoja Crne Gore u oblasti ekonomije i finansija koji se mogu inicirati i razvijati kvalitetnim funkcijama države.

Strategija razvoja Crne Gore sadrži viziju, ciljeve i politke bazirane na konceptu održivog razvoja, gdje su kao ključne djelatnosti prepoznati turizam i poljoprivreda. To su najviše obrađivane teme u razvojnim dokumentima. Bez pretenzija da ovom prilikom u potpunosti obuhvatim razvojne potencijale Crne Gore, navodim neke za koje smatram da su do sada manje potencirani, te da imaju veći značaj od onoga koji im se trenutno pridaje ili da se nijesu nikada našli na agendama našeg privrednog razvoja. Takođe, izbor mogućih pravaca razvoja Crne Gore koji slijedi, korespondira s globalnim trendovima, glavnim pokretačima promjena. Evo šta nam je činiti:

Usvajanje filozofije novog razvoja. Uvijek se filozofija novog razvoja traži kada je potrebno da se društvo kondicionira u odnosu na nove izazove. Moju potrebu da ukažem na to da aktuelni trenutak razvoja crnogorskog društva podrazumijeva i novi pristup shvatanju razvoja fino je objasnio Fransoa Peru: ²⁵ „Razvoj ne rezultira iz spontane evolucije, nije ishod nekog konsenzusa o zajedničkom interesu, ne svodi se na realizaciju modela koje su zamislili eksperti, ne zadovoljava se jednim čistim i moralnim pozivom za zadovoljenje čovjekovih potreba. Iako izvesni od ovih elemenata doprinose njegovom napretku, on može biti samo plod jednog odlučnog poduhvata, u kojem ograničenja realnosti i ograničenja istine konvergiraju”.

Dalja demokratizacija društva. U političkom smislu izuzetno je važno dalje ulaganje napora u izgradnji građanske države. Za razliku od zemalja koje imaju visok stepen nacionalne homogenosti, Crna Gora mora da gradi nadnacionalne koncepte društvenog ustrojstva, koji garantuju visoki stepen međunacionalne, međuvjerske i svake druge tolerancije koja vodi većoj stabilnosti zemlje. Samo društvo izgrađeno na konceptu građanske države biće homogeno i u stanju da odgovori izazovima pretpostavljene dinamike ekonomske aktivnosti u budućnosti. Uloga institucija sistema i vladavina prava je ovdje od kritične važnosti.

Promjena shvatanja uloge države i tržišta. Smatram da ćemo morati da odlučimo koji od dva koncepta države, koje pominje Džon Ki, želimo u Crnoj Gori: moderna država veberijanskog tipa, koja nastoji da demokratskim institucijama štiti monopol nad prinudom ili postmoderna država, koja će biti agent koji dobija legitimitet kvalitetom obavljenih usluga. Ova neobična nijansa podrazumijeva visoku svijest građana o ulozi države, kako bi mogli da odaberu državu koja je servis, a ne demokratska represija.

Država koja nastoji da gradi „sigurne građane”, zapravo gradi moć nad njima, a građani apstraktni osjećaj sigurnosti plaćaju realnim poreskim izdvajanjima, dok društvo koje građanima kreira šanse i stimuliše ih da stvaraju, uz upozorenje da su ekonomski neosigurani iznad socijalnog minimuma, predstavlja društvo čija je osnovna vrijednost sloboda, a odgovornost za slobodu lična.

²⁵ Peru, 11.

Unapređenje sistema društvenog informisanja. „Svaki napor da se od ekonomije napravi egzaktna nauka polazi od statistike”, upozoravao je Pol Samjuelson. U tranzicionim turbulencijama najviše su stradali podatak i informacija. Neophodna je operativna, metodološka i informatička rekonstrukcija društvenog sistema informisanja.

U zvaničnu statistiku, pored tradicionalnih indikatora, potrebno je uvesti indikatore ekonomije sreće.²⁶ Američki ekonomista Ričard A. Isterlin,²⁷ pionir u istraživanjima ekonomije sreće, je na bazi empirijskih istraživanja otkrio i dokazao ono što je većina ekonomista intuitivno pretpostavljala, a to je da se, u okviru pojedinih zemalja, ljudi s većim prihodom izjašnjavaju kao srećniji u odnosu na ljude s nižim prihodom. Međutim, prilikom međunarodnih poređenja, prosječno izraženi nivo sreće ne varira značajno s promjenom nacionalnog dohotka po glavi stanovnika, posebno kod zemalja s prihodom dovoljno velikim da pokrije osnovne potrebe za život. Ovaj fenomen nazvan je Isterlinov paradoks. Tržište nas, dakle, ne čini srećnim, ili nas u krajnjem ne čini dovoljno srećnim, kaže Darin MekMahon.²⁸ Slično tvrdi i Lord Ričard Lejard,²⁹ ukazujući na to da Smitov *laissez-faire* nije dovoljan za postizanje najveće sreće.

Istraživanja fenomena sreće kod ljudi baziraju se na nekoliko parametara:³⁰

– Zadovoljstvo životom – pokazatelj koji se dobija na osnovu odgovora na pitanje koliko je anketirani zadovoljan svojim životom. Interval za ocjenu zadovoljstva sopstvenim životom kreće se od 1 do 10, gdje niža vrijednost odražava manji nivo zadovoljstva. U pitanju je subjektivni osjećaj koji se izražava izborom određene vrijednosti na unaprijed definisanoj skali.

– Osjećaj sreće – utvrđuje se izborom jedne od četiri ponuđene opcije: veoma srećan, prilično srećan, ne mnogo srećan, potpuno nesrećan.

– Kvalitet života – kompozitni indeks devet faktora koji predstavljaju bazu ovog indikatora (zdravstveno stanje, porodični život, društveni život, materijalno blagostanje, politička stabilnost i bezbjednost, klimatski i geografski uslovi, zaposlenost, političke slobode i rodna ravnopravnost).

Široka je lista aspekata koji mogu biti unaprijeđeni istraživanjima iz domena ekonomije sreće. Ekonomija sreće najprije može pomoći da razumijemo važnije uzroke zadovoljstva životom i osjećaja sreće. Takođe, kao što primjećuje Kerol Grejem,³¹ istraživanja sreće mogu produbiti naše shvatanje siromaštva. Pored toga, politička dimenzija istraživanja sreće može doprinijeti boljoj percepciji fenomena povjerenja i slobode, na kojima počiva savremena demokratija.

²⁶ Pored države Butan kao najupečatljivijeg primjera, značajnu pažnju primjeni ovih indikatora pridaju Velika Britanija, Australija i niz drugih zemalja.

²⁷ Easterlin, 14–15.

²⁸ McMahon, 1.

²⁹ Layard, 1.

³⁰ Popović, „Ekonomске osnove sreće”, 18.

³¹ Graham, 7.

Sve ozbiljniji zahtjevi naučnika da se uzmu u obzir i kvalitativni pokazatelji ekonomskog rasta ne predstavljaju argument protiv tržišne ekonomije. Sudeći prema savremenim teorijama, prije će biti da se radi o zahtjevu za uvođenjem suptilnijih indikatora uspješnosti tržišne ekonomije, nego o argumentima protiv nje. Namjera je da se lista postojećih makroagregata dopuni indikatorima ekonomije sreće, kao pokušaj da se obuhvatnije i preciznije mjere stvarni efekti ekonomskih politika. Ovakve ambicije čine se krajnje interesantnim u kontekstu daljeg privrednog i društvenog razvoja Crne Gore.

Podsticaj razvoju malih i srednjih preduzeća i preduzetništvu. SME sektor³² je balans „ekonomiji pod vedrim nebom”, kako sam, zbog njihove ekstenzivne prirode, nazvao poljoprivredu i turizam. SME sektor se oslanja na intenzivne privredne djelatnosti – proizvodnja roba i usluga i možemo ga smatrati „ekonomijom pod šatorima”.³³ Upravo se od sektora malih i srednjih preduzeća očekuje da nadomjesti ekstenzivnost ključnih privrednih djelatnosti i poveća konkurentnost domaće privrede. Ravnomjeran tretman ova dva sektora, koji su predstavljani dvjema sintagmama, smatram od kritične važnosti za budući razvoj Crne Gore.

Intenzivan razvoj saobraćaja i tranzitnih usluga. Drumski, željeznički i vazdušni saobraćaj su kapilari crnogorske ekonomije. Dalji razvoj saobraćajne infrastrukture trebalo bi značajno da promijeni ekonomski profil Crne Gore. Preduslov svakog ozbiljnijeg rada na razvoju turizma jeste dostupnost date destinacije, kako u smislu cijena tako i u smislu pristupa. Saobraćaj na neobičan način utiče i na predmet svog rada, kao što je to filozofski primijetio profesor Zoran Pjanić: „Saobraćaj stvara materijalnu promjenu na svom predmetu rada, u smislu njegove prostorne egzistencije”. U kreiranju vizije turističke ponude Crne Gore ova misao može biti od neprocjenjive koristi.

Država Crna Gora mora istrajati da u što kraćem roku ostvari osnovne ciljeve strateškog razvoja saobraćajnog sistema Crne Gore:³⁴

1. poboljšanje sigurnosti i bezbjednosti, u cilju očuvanja ljudskih života, materijalnih vrijednosti i očuvanja državnih sredstava;
2. poboljšanje konkurentnosti domaće transportne privrede;
3. povećanje kvaliteta saobraćajnih usluga;
4. stimulacija ekonomskog rasta kroz efikasniji i jeftiniji transport i
5. minimiziranje negativnog uticaja razvoja transporta i saobraćajne infrastrukture na životnu sredinu i društvo ukupno.

More je strateški resurs Crne Gore. „Kada stavite prst u more, imate kontakt sa čitavim svijetom”, rekao je neko. „I eto ekonomije!”, dodao bih. Dva nova broda nedavno naručena u Kini za potrebe Crnogorske plovidbe prvi su koraci ka obnovi domaće flote. Luka Bar je okosnica pomorskog saobraćaja. „Ni manje zemlje ni veće

³² SME (Small and Medium Enterprises) – mala i srednja preduzeća.

³³ Sintagma „ekonomija pod šatorima” nastala je kao asocijacija na privredni razvoj Njemačke poslije II svjetskog rata, koji se dominantno oslanjao na tehnologiju, inovacije i preduzetništvo. Sintagma „ekonomija pod vedrim nebom” je moja.

³⁴ Ekonomski i fiskalni program za Crnu Goru 2008–2011, 71.

flote”, govorilo se nekada za pomorsku flotu Crne Gore, koja je značajno učestvovala u stvaranju BDP-a zemlje. Utisak je da Crna Gora objektivno ima šansu da kreira ekonomsku politiku u čijem će fokusu biti saobraćajne usluge u oblasti drumskog, željezničkog i pomorskog saobraćaja.

Dalji razvoj sopstvene proizvodnje energije. Jedan od šest globalnih trendova, za koje se vjeruje da će biti najsnažniji pokretači promjena u svijetu, jeste i strah od energetske krize koja se nazire. U okviru svojih ekonomskih funkcija država Crna Gora mora na vrijeme naći načina da se kvalitetno pripremi za sve negativne posljedice ovog trenda. Otežavajuća okolnost jeste energetski deficit Crne Gore. Strategija razvoja energetike³⁵ predviđa upotrebu obnovljivih izvora energije u visini od 20% ukupne potrošnje primarne energije do 2020–2025. godine. Iako su ovi ciljevi ocijenjeni kao preambiciozni, ohrabruje njihovo uključivanje u strateške dokumente. Crna Gora ima povoljnosti za iskorišćavanje solarne energije. Međutim, zbog još uvijek skupe instalacije visokonaponskih panela, ovaj vid energije se može koristiti uglavnom za tzv. niskotemperaturne procese, najčešće u turizmu i domaćinstvima. Hidroenergetski potencijal Crne Gore je takođe važan resurs, međutim, njegova komercijalizacija često se protivi očuvanju prirodnog ambijenta kao imperativa turističkog razvoja. Često se ponavlja da je neophodno smanjenje energetskog deficita, prije svega kroz racionalizovanje potrošnje i smanjenje gubitaka u sistemu. Ne treba zaboraviti da je ovo sektor od kojeg se najviše očekuje jer „razvoj sopstvene proizvodnje energije i privlačenje investicija u energetski sektor predstavlja jedan od efikasnijih mehanizama za podsticanje rasta i smanjenje deficita platnog bilansa”.³⁶

Izgradnja informacionog društva. Vlada Crne Gore svoju namjeru izgradnje informacionog društva i promocije ICT³⁷ potvrdila je osnivanjem Ministarstva za informaciono društvo. Ne umanjujući značaj problema koje pokriva ovaj resor, smatram da je poseban luksuz za malu državu imati ovo ministarstvo. U svakom slučaju ozbiljan napor državi predstoji da se u Crnoj Gori smanji *digital divide*³⁸ efekat i informatička nepismenost, koja ne bi smjela da se opravdava generacijskim jazom. Elektronsko poslovanje je od posebnog interesa za biznis i državu „ne samo zbog toga što je to sektor koji se najbrže razvija, već zbog toga što je socijalno najinteraktivniji i ... jer zahtijeva minimalne fizičke napore a nudi maksimalnu dostupnost”.³⁹ S aspekta biznisa, informaciono društvo je tehnički način funkcionisanja savremenog integralnog tržišta – podsticaj protoku ljudi, robe, usluga novca i kapitala. S aspekta države to je tehnički način da se poveća dostupnost informacija, smanje administrativni i drugi troškovi (npr. elektronsko glasanje na političkim izborima), da se

³⁵ Strategija razvoja energetike Republike Crne Gore do 2025. godine, 33.

³⁶ *Ibidem*, 11.

³⁷ ICT (Informational and Communicational Technologies) = informacione i komunikacione tehnologije.

³⁸ Jaz koji postoji između onih koji imaju pristup elektronskim i informacionim tehnologijama i onih koji taj pristup nemaju, najčešće kao posljedica materijalnosti stanja ili tehničkih nemogućnosti.

³⁹ Popović&Popović, 3.

transparentno upravlja javnim finansijama (npr. on-line budžet) i slično. U oba slučaja izgradnja informacionog društva vodi smanjenju transakcionih troškova u državi. Konačno, informaciono društvo je ono društvo koje na bazi komunikacionih i informacionih tehnologija podstiče aktuelizaciju, participaciju i kontribuciju svojih građana.

Razvoj kreativnih djelatnosti. Kreativne djelatnosti⁴⁰ nijesu ništa drugo nego klasični preduzetnički način razmišljanja primijenjen dominantno na humani kapital. Ovakav pristup umnogome mijenja tradicionalno shvatanje ekonomije i na drugačijim osnovama vrši promociju biznisa. Kreativne industrije, između ostalog, obuhvataju reklame i marketing, arhitekturu, umjetnost, antikvitete, domaću radinost, dizajn, modu, film, muziku, proizvodnju softvera, televizijsku i radio-produkciju i slično.

U savremenim privredama kreativne djelatnosti predstavljaju sektor koji generiše najveći rast. Na primjer, u Velikoj Britaniji preko 1,5 miliona ljudi radi u ovom sektoru i sa 9,7% učestvuju u stvaranju BDP-a. Interesantan primjer kako u kontekstu britanske tako i domaće privrede, je da britanska poljoprivreda u stvaranju BDP-a te zemlje učestvuje sa svega 1%. Procijenjena vrijednost svjetskog tržišta kreativnih djelatnosti iznosi nešto više od 3.000 milijardi USD. Procjene ukazuju na to da će ovaj sektor do 2020. godine biti vrijedan više od 6.000 milijardi USD.

Razvoj kreativnih potencijala u nekoj zemlji uglavnom zavisi od toga koje vrijednosti, ideologije i prakse ona prihvata. Moguće je, uz primjenu određenih smjernica, stimulisati kreativnost u sistemu, te na bazi toga uspostaviti dugoročno postojeće veze između ekonomskog, tehnološkog, socijalnog i kulturnog razvoja. Od vitalne važnosti za razvoj kreativnih industrija jeste:

– *Zaštita autorskih prava.* Kreativne djelatnosti baziraju se na autorskim pravima. Potreban je efektivan pravni sistem koji štiti čovjeka s idejom, odnosno vlasnika intelektualne svojine, te na taj način podstiče kreativnost i inovacije.

– *Kreiranje institucionalnih mehanizama za razvoj kreativnih djelatnosti.* Investiranje u kreativnu ekonomiju podrazumijeva čvršću vezu između Ministarstva kulture, Ministarstva finansija, Ministarstva za ekonomski razvoj i Sekretarijata za razvoj malih i srednjih preduzeća. To bi svakako povoljno uticalo na formiranje kreativnih klastera kao osnove za buduća preduzeća u oblasti kreativnih djelatnosti.

– *Obezbjedenje izvora finansiranja.* Mnoge kreativne djelatnosti nemaju tradicionalni pristup zajmovima i klasičnim izvorima finansiranja, što ih čini ranjivijim, odnosno rizičnijim djelatnostima. U takvim okolnostima čini se da bi programi finansiranja ovih djelatnosti iz javnih izvora ili na osnovu javno-privatnih partnerstava mogli pomoći ove djelatnosti u *start-up* fazi.

Podizanje kvaliteteta obrazovanja. Kada je u pitanju kvalitet obrazovanja, obrazovni sistem na svim nivoima je taj koji je odgovoran za kvalitet obrazovanja u društvu, iako se, ipak, veliki značaj mora pridavati i samoobrazovanju. Nažalost, znanje koje dobijamo pasivnim tehnikama koje se koriste u našim obrazovnim institucijama od nas pravi samo suflere naučne istine, a ne aktivne sudionike u naučnim

⁴⁰ Popović, „Creative Industries, Creative Economy and Knowledge Economy: The Holy Trinity of a New Economic Growth Paradigm „, 385.

i istraživačkim sferama. U svakom slučaju, prije nego se usudi da krene u korjenitu reformu obrazovnog sistema, država mora da ponudi jasan odgovor na jedno sasvim jednostavno pitanje: da li svoje građane vidi kao subjekte ili kao objekte socijalne politike. Univerziteti moraju postati brokeri na tržištu rada. To podstiče otvaranje novih radnih mjesta, sprečava „odliv mozgova” i stvara preduslove za održivi ekonomski razvoj. Univerziteti jesu potreban, ali ne i dovoljan uslov ekonomskog rasta. Društvo mora imati sposobnost „da transformiše i kapitalizuje ono što univerzitet proizvodi”.⁴¹ Zato će se uspjeh reforme obrazovanja ubuduće mjeriti brojem ljudi koji se zapošljavaju u privatnom sektoru ili koji sami sebe zapošljavaju.

Ulazak u regionalne, evropske i transatlantske integracije. Za razliku od evropskih malih zemalja kao što su Luksemburg, Andora ili Lihtenštajn, Crna Gora nije okružena velikim, bogatim državama koje mogu obezbijediti pouzdana tržišta i dobre infrastrukturne veze s globalnom ekonomijom. Zato je regionalna saradnja izuzetno značajna za dalji prosperitet Crne Gore. Kako navodi Ajar,⁴² male zemlje su razvile veoma inovativna rješenja u namjeri da prevaziđu disekonomiju obima.⁴³ Na primjer, više država Istočnih Kariba formirale su zajedničku centralnu banku, zajednički sudski sistem i zajedničku regulatornu agenciju u oblasti telekomunikacija. Male pacifičke zemlje osnovale su zajednički univerzitet University of South Pacific. Zapadnoafričke zemlje su, takođe, formirale zajedničku regulatornu agenciju u oblasti telekomunikacija i ekonomsku zajednicu (ECOWAS) u namjeri da promovišu regionalnu integraciju. Iako postoji opravdana opasnost od birokratizacije crnogorskog društva, ogromna su očekivanja od brzine i kvaliteta intergracija u Evropsku uniju i NATO.

Investiranje u zeleni razvoj. U Crnu Goru se još uvijek ne dolazi isključivo zato što je to prva ekološka država na svijetu, niti ta činjenica značajnije utiče na turistički priliv. Ideja ekološke države, osim ideološke, nije dobila i punu tržišnu valorizaciju. Uglavnom zbog deklarativnog pristupa problemu i neadekvatnih politika. Koncept ekološke države je koncept skupe države. To u proizvodnom smislu smanjuje konkurentnost domaće proizvodnje (zbog uvođenja ekoloških marži, investicija u zaštitu životne sredine i slično) i ukoliko efekat tog smanjenja nije značajnije kompenziran turizmom, proizvodnjom organske hrane ili nekim drugim prednostima ekološkog razvoja, može biti kontraproduktivno za ukupni privredni razvoj zemlje. Odluku o proglašenju Crne Gore prvom ekološkom državom na svijetu, pored dobre volje i kvalitetnih orijentacija, morala je da prati studija ekonomske opravdanosti i održivosti te ideje.

Smanjenje siromaštva. Geografska lokacija i prirodna predodređenost se ne mogu mijenjati, ali zato može treći faktor razvoja malih zemalja, a to su institucije i politike, upozorava Ajar. Statistika govori da su male zemlje relativno bogate, a ne re-

⁴¹ Florida et al, 31.

⁴² Aiyar, 461.

⁴³ Disekonomija obima je situacija u kojoj se prosječni ukupni trošak povećava s povećanjem obima proizvodnje.

lativno siromašne.⁴⁴ Dakle, problem siromaštva nekih malih zemalja ne treba vezivati za njihovu veličinu, već za njihovu nesposobnost da identifikuju i razviju sebi svojstvene faktore rasta. Od vitalne važnosti jeste generisanje internih i eksternih finansijskih sredstava kojima će glavna misija biti suzbijanje siromaštva, ali ne direktnim davanjima u smislu socijalne pomoći, već investicijama koje ljudima pomažu da kroz rad i zalaganje mijenjaju svoj socijalni status i podižu ekonomski dignitet. Normalno, ne ide se u rat protiv siromaštva bez logističke podrške kapitala!

Redizajniranje finansijskog sektora. Proces privatizacije umnogome je promijenio vlasničku strukturu crnogorskog bankarskog sektora, što se odrazilo i na njegove performanse. Performanse bankarskog sistema Crne Gore uglavnom su imale pozitivne trendove sve do posljednjih mjeseci 2008. godine kada je globalna finansijska kriza osjetno počela da mijenja njihov kvalitet.⁴⁵ Nova pitanja, koja predstavljaju otvorena vrata za budući dizajn finansijskog sistema Crne Gore, mogla bi potencirati traženje načina da se izbalansira rizik između vlasnika banaka, Vlade i Centralne banke, i to tako da smanji ili u potpunosti elimiše rizik deponentima i povjericima banaka u domaćem bankarskom sistemu.

Domaće tržište kapitala je dominantno u funkciji koncentracije vlasništva, a manje u funkciji razvoja. Takođe, pored dosta siromašnog univerzuma hartija od vrijednosti, niskog stepena informacione efikasnosti i proceduralnih disharmonija, potrebno je na mnogo veći nivo podići i sistem nadzora (finansijske supervizije) domaćeg tržišta kapitala.

Kako primjećuje Aldo J. Martinez,⁴⁶ „finansijska regulacija je prvi korak u upravljanju finansijskim rizicima”. Države članice Evropske unije u oblasti trgovine hartijama od vrijednosti od 1. novembra 2007. godine primjenjuju Direktivu o finansijskim tržištima i instrumentima (MiFID⁴⁷), koju je propisala Evropska komisija. Ova direktiva, iako je samo administrativna trunka u *acquis communautaire-u*,⁴⁸ za zemlje i preduzeća koja je primjenjuju predstavlja ogroman administrativni izazov. MiFID-om je uvedeno jedinstveno tržište i jedinstveni regulatorni režim za investicione usluge u 30 zemalja Evropske ekonomske zone.⁴⁹ Tri važna cilja koja je potrebno postići primjenom ove direktive su:

- upotpuniti proces kreiranja jedinstvenog tržišta investicionih usluga u okviru Evropske unije;
- naći adekvatan odgovor na promjene i inovacije koje su se dogodile na savremenim tržištima hartija od vrijednosti i
- zaštititi investitore čineći tržište dubljim, konkurentnijim i otpornijim na prevare i zloupotrebe.

⁴⁴ Aiyar, 4.

⁴⁵ Popović, „Analiza mjera za zaštitu bankarskog sistema Crne Gore od posljedica svjetske finansijske krize”, 153 i dalje.

⁴⁶ Aldo J. Martinez, AJM Advisory Group, NJ, USA.

⁴⁷ MiFID – *Markets in Financial Instruments Directive*.

⁴⁸ Opus regulative Evropske unije.

⁴⁹ 27 zemalja članica Evropske unije plus Island, Norveška i Lihtenštajn.

U člana 73 ove direktive sadržana je dosta kompleksna legislativa koja će, vjeruje se, imati dramatičan uticaj na funkcionisanje finansijskih tržišta. S obzirom na aspiracije Crne Gore da postane članica Evropske unije, sasvim je izvjesno da će skup normi koje sadrži MiFID uticati na profil domaćeg tržišta kapitala. Na taj način domaće tržište će postati transparentnije, dostupnije investitorima van Crne Gore i integrisano u evopsko tržište kapitala, što može značajno povećati likvidnost. Dakle, ozbiljna analiza MiFID-a i priprema za ugradnju ove direktive u domaću regulativu jeste pravi put.

Smatram, takođe, neophodnim da Crna Gora u budućnosti redizajnira svoj finansijski sistem, tako da pored usluga iz domena konvencionalnih (tradicionalnih) finansija omogući uvođenje usluga iz domena tzv. alternativnih finansija. Ovdje prije svega mislim na principe islamskih finansija. U svijetu danas posluje preko 600 islamskih finansijskih institucija u 75 zemalja svijeta. Izuzevši zemlje sa pretežno muslimanskim stanovništvom, najveći broj institucija se nalazi u SAD i Velikoj Britaniji. Neke procjene ukazuju na to da, ukoliko se nastavi dosadašnji godišnji rast (prosjeck oko 15%), islamske banke bi na globalnom nivou do 2015. godine mogle kontrolisati aktivu vrijednu oko 2.800 milijardi dolara.⁵⁰ Crna Gora bi uvođenjem alternativnih finansija postigla povoljnu atraktivnost za domaću i regionalnu štednju na „novim” principima, koja bi višeznačno obogatila njen ekonomski prostor.

Unapređenje modela nadzora domaćeg finansijskog tržišta je korak dalje koji treba napraviti u odnosu na institucionalnu rekonstrukciju koju je ovo tržište doživjelo kao posledicu procesa privatizacije u Crnoj Gori. Smatram da je za Crnu Goru izuzetno važno da što prije analizira prednost zamjene postojećeg (dezintegrisanog) modela finansijskog nadzora modelom integrisanog nadzora. Dobar primjer je FSA (*Financial Services Authority*), koji svojim funkcionalnim karakteristikama i optimizacijom administrativnih procedura najbolje odgovara profilu veoma male zemlje kakva je Crna Gora. Naime, integrisani koncept nadzora finansijskog tržišta podrazumijeva objedinjavanje kako nadzornih institucija u pojedinim segmentima finansijskog poslovanja tako i pojedinih nadzornih funkcija unutar tog sistema. U tom smislu nadzorne institucije⁵¹ i njihove funkcije bile bi centralizovane u jednu instituciju, FSA, koja bi smanjenjem broja zaposlenih, povećanjem proceduralne kohezije, kao i operativne i funkcionalne efikasnosti, umnogome smanjila ukupne troškove supervizije u finansijskom sistemu i podigla efikasnost ove izuzetno značajne funkcije. Centralizacija funkcija nadzora značajno bi smanjila transakcione troškove učesnicima na finansijskom tržištu, a sa aspekta budžetskih izdvajanja, ostvarile bi se značajne uštede.

2. 7. ZAKLJUČAK

Društvo koje se ponovo rađa ima više obaveza. Nove orijentacije podrazumijevaju nove vrijednosti, norme i institucije. Osnov novog je potreba da se drugačije mi-

⁵⁰ Hadžić, 12.

⁵¹ Centralna banka Crne Gore, Komisija za hartije od vrijednosti, Agencija za nadzor poslova osiguranja, Uprava za sprečavanje pranja novca i finansiranje terorizma i slično.

sli. I radi. Shodno tome, mala zemlja ne mora, po prirodi stvari, biti siromašna. Ekonomija obima bila je važna za nacionalne države, dezintegrisane, oslonjene na unutrašnje resurse i lokalnu pamet. Promjenom globalnih tokova i sopstvene razvojne paradigme moguće je učiniti da to što je Crna Gora mala zemlja bude njena prednost, a ne nedostatak. Ono što malim zemljama pruža veliku šansu jeste proces globalizacije kojim se male zemlje utapaju u veće tržišne strukture. Dvadeset prvi vijek je šansa za male zemlje. Mjesto male zemlje u globalnom poretku dominantno opredjeljuje njena sposobnost da bude kreativna u traženju rješenja za svoj privredni i društveni prosperitet, dosljedna u sprovođenju razvojnih strategija i efikasna u ostvarivanju zadataka koji iz tih strategija proizilaze. Globalni svijet je tržište ideja na kojem postoji širok horizont za diversifikacioni potencijal, ali i ogromna konkurencija. Zato mali moraju biti ili brži ili pametniji od drugih. Oni moraju da prepoznaju, njeguju i ponude svoju specifičnost i globalne trendove iskoriste kao povoljan vjetar. Samo tada vrijedi moto *trend is your friend!*

Vjerujem da će Crna Gora svojim daleko ozbljnijim zalaganjem i zaokretom ka novoj razvojnoj filozofiji uspjeti da izgradi takav sistem koji prevazilazi konzumerističko targetiranje, odnosno u kojem se građanima omogućava širok izbor uloga u namjeri da ostvare lični prosperitet. Crnogorska ekonomija trebalo bi da usvaja principe ekonomije digniteta, korak iznad u odnosu na potrošačko društvo, odnosno korak bliže aktuelizaciji, participaciji i doprinosu – povećavanju lične vrijednosti pojedinca u namjeri da on, s dignitetom, učestvuje u razmjeni tih vrijednosti s drugima. Takođe, u svijetlu naslova čuvene Šumaherove knjige *Small is Beautiful*, čini se nezaobilaznim promišljati Crnu Goru i njene potencijale kao potvrdu Šumaherovih ekonomskih ideala. Njena geografska ljepota, strateška pozicija, ekološke aspiracije i spremnost njenih građana da tehnološki, intelektualno i kulturno participiraju u globalnim trendovima čine da ova zemlja, upravo zbog njene veličine, bude tretirana kao „dobro preduzeće kojim se kvalitetno upravlja”.⁵²

U smislu socijalne politike potrebno je omogućiti da građani imaju onaj nivo socijalne zaštite koji je blizak nivou njihove vjere u budućnost jer „ljudi bez budućnosti su najopasniji ljudi na svijetu”, kao što kaže Džejms Kanton u knjizi *Ekstremna budućnost*.

Od doktora Edwarda de Bona čuo sam divnu misao čija je metaforičnost neodoljiva: kada se mrav penje uz drvo, on ima ogroman broj mogućih ishoda – svaki list je jedna mogućnost, a kada se spušta niz drvo, on ima samo jedan ishod. Dakle, veliki je broj mogućih puteva ka prosperitetu Crne Gore, sve dok se ona trudi da napreduje. U suprotnom, finalitet puta je samo jedno stanje sistema – dno. Čini se da Crna Gora ima samo jednu od dvije uobičajene asocijacije na mrava – samo je mala, ali ne i dovoljno vrijedna kao mrav. Kada stekne epitet države koja marljivo radi, stvar je samo izbora puta ka prosperitetu. Smatram da je potrebno da Crna Gora nastavi ozbiljnije svoj hod po „zelenoj grani razvoja” koju je odabrala. Ove naizgled lagane

⁵² Popović&Popović, 6.

asocijacije podrazumijevaju duboke ekonomske elaboracije i ekspertize, koje prevazilaze pretenzije ovog rada.

Iskreno vjerujem da će do kraja naredne dvije decenije biti privilegija biti građanin Crne Gore.

LITERATURA

- [1] Adamović, Svetlana: *Ekonomski dijalozi*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- [2] Aiyar, Swaminathan S. Anklesaria: Small States: Not Handicapped and Under-Aided, but Advantaged and Over-Aided, *Cato Journal*, Vol. 28, No. 3, 449–478, Fall 2008.
- [3] Broman, Matilda: „Small State Influence in the European Union: ‘Small State Smart State’?“, Lund University, Sweden XXX (work in progress).
- [4] Cenić, Svetlana: *Jugoistok Evrope kao zajednički privredni prostor, s osvrtom na socijalnu dimenziju*, prezentacija na Forumu 1: South Eastern Europe as a Joint Economic Area Considering the Social Dimension, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 5–6 June, 2009.
- [5] Easterlin, Richard A.: *The Economics of Happiness*, (www.rcf.usc.edu/~easterl/papers/Happiness.pdf)
- [6] *Ekonomski i fiskalni program za Crnu Goru 2008–2011*, Vlada Crne Gore, Ministarstvo finansija, januar 2009.
- [7] *Eliminisanje barijera za razvoj preduzetništva u Crnoj Gori*, Vlada Crne Gore, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, 2007.
- [8] Florida, R., Gates, G., Knudsen, B., & Stolarick, K.: *The university and the creative economy*. Retrieved November 23, 2008, from <http://www.creativeclass.org/>, 2006.
- [9] Galbrajt, Džon Kenet: *Dobro društvo – humani redosled*, PS „Grmeč“, Beograd, 1997.
- [10] Glenn, Jerome C., Gordon, Theodore J., and Florescu, Elizabeth: *2009 State of the Future*, The Millenium Project of WFUNA, 2009.
- [11] *Global Trends 2025: A Transformed World*, published on *Atlantic Council* (www.acus.org/print/2067).
- [12] Graham, Carol: *The Economics of Happiness*, The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd ed, 2009.
- [13] Hadžić, Fikret: *Islamsko bankarstvo i ekonomski razvoj*, *Ekonomski fakultet – Univerzitet u Sarajevu*, Sarajevo, 2005.
- [14] Hajek, Fridrih Aufust fon: *Put u ropstvo*, Global Book, Novi Sad, 1997.
- [15] Hammond, Ray: *The World in 2030*, Editions Yago, 2007.
- [16] Key, John: *The Economics of Small States*, speech held at David Hume Institute, 21 st October 2008.
- [17] Krueger, Anne O.: *The World Economy at the Start of the 21 st Century*, remarks at the Annual Gilbert Lecture, Rochester University, New York, April 6, 2006.
- [18] Layard, Richard: *Happiness: Lessons from a New Science*, Penguin Books, 2005.
- [19] *Long-Range Population Projections*, Department of Economic and Social Affairs United Nations Secretariat Population Division, Proceedings of the United Nations Technical Working Group on Long-Range Population Projections United Nations Headquarters, New York, 30 June 2003.
- [20] McMahon, Darrin: *The Market and the Pursuit of Happiness*, Society, January/February 2006.
- [21] *Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore*, Vlada Crne Gore, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, januar 2007.
- [22] Peru, Fransoa: *Za filozofiju novog razvoja*, IRO Matice srpske, Novi Sad, 1986.

-
- [23] Popović, Saša & Popović, Ljudmila Mila: „Economics od Dignity: Growing People from Consumers to Members”, Montenegrin Academy of Sciences and Art, International conference Values and 21 st Century, Podgorica, 19–21 November 2009.
- [24] Popović, Saša: *Analiza mjera za zaštitu bankarskog sistema Crne Gore od posljedica svjetske finansijske krize*, Acta Economica, vol. VII, br. 10, Ekonomski fakultet (Banja Luka), 2009.
- [25] Popović, Saša: „Montenegro in the Entangled World: How to Think Global Crisis from the Local Perspective”, 16 th Annual Global Finance Conference, Honolulu, Hawaii, USA, April 5–8, 2009.
- [26] Popović, Saša: „Creative Industries, Creative Economy and Knowledge Economy: The Holly Trinity of a New Economic Growth Paradigm „, *The New Economy – Challenges, Opportunities and Choices*, Humalaya Publishing Co., India, July, 2009.
- [27] Popović, Saša: *Ekonomске osnove sreće*, Bankar, br. 7, Udruženje banaka Crne Gore, Podgorica, oktobar, 2009.
- [28] Popović, Saša: *O ekonomiji i demokratiji*, 21 priča o demokratiji, Zbornik radova Centra za građansko obrazovanje iz Podgorice, *Centar za građansko obrazovanje*, Podgorica, 2005.
- [29] Schumacher, E. F.: *Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered*, Harper&Row Publishers, 1973.
- [30] Sen, Amartya: *Development Thinking at the Beginning of the 21 st Century*, Harvard University and London School of Economics and Political Science, Paper presented at a conference on ‘Development Thinking Practice’, of the Inter-American Bank, Washington, D. C., 3–5 September 1996.
- [31] *Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2025. godine*, Institut za istraživanja u energetici, ekologiji i tehnologiji, Ljubljana, jun 2007.
- [32] Wallis, Joanne: „Small States in a Globalised World: Resilience as a Response to Vulnerability?”, *Melbourne Journal of Politics*, Volume 33, 30–47, 2008.
- [33] Winters, L. A., and Martins, P. M. G.: „When Comparative Advantage Is Not Enough: Business Costs in Small Remote Economies.” *World Trade Review* 3 (3): 347–83, 2004.

